

Bankó Erzsébet

Rekonstruált családtörténetek

Az interkulturális genealógia távlatai Natascha Wodin két regényének példáján

2017-ben 72,499 könyv jelent meg első kiadásban Németországban.¹ Ezek között kitüntetett helyet elfoglalni, egy szélesebb olvasóközönség tettségét elnyerni még úgy is figyelemreméltó, hogy a statisztikai adat a szakkönyvektől a mesekönyveken át egészen a fordításokig felöleli a könyv formájában publikált írásművek összességét. Az egyre zsugorodó olvasóközönség értékítéletét és a média által biztosított háttértámogatást két irodalmi díj, a Frankfurti Könyvvásárhoz kapcsolódó Német Könyvdíj és a Lipcsei Könyvvásár Díja döntően befolyásolja. Az elmúlt évek nevezéseit és díjazásait megvizsgálva, a széles szakbibliográfia fellapozása nélkül is tetten érhető, hogy a „generációs koncepciónak konjunktúrája van”,² az elmúlt években özvívyszerűen elárasztották a könyvpiacot a család- és nemzedéki regények. Ez a nézőpont magában hordozza a múlt, a jelen és a jövő dialógusát, a folytonosság elengedhetetlen része az ismeretek, emlékek továbbörökítése a következő generációra, avagy az előző nemzedékekre irányuló tényfeltáró munka. Ezen a ponton találkozik az irodalom és a történelem, az átadás lényegi momentuma a textusba szövéés, illetve egy tágabb kontextusba helyezés.

Matteo Galli és Simone Costagli meghatározásával élve elkülöníthetők a családregények – amelyekben a cselekmény egy családon belül, szinkron játszódik –, a generációs, azaz a több generációt kronológiában felvonultató regényektől.³ Ez az Aleida Assmann által emlékezetirodalomnak posztulált műfaj kihívást jelent az irodalomtudománynak, mivel „összemosódnak benne az élet és irodalom, faktualitás és fikcionalitás közötti éles határvonalak. A kis, privát történetekben tükröződik a nagy történelem, [...] egy történet pedig több ezer másik ki nem mondott történetet képvisel.”⁴

¹ Az adatok a Német Könyvterjesztők Egyesületének (Börsenverein des Deutschen Buchhandels) honlapjáról származnak. (<https://www.boersenverein.de/de/portal/Buchproduktion/1227836> – Utolsó letöltés: 2019. június 14.)

² WEIGEL, 2005. 7.

³ Vö. COSTAGLI–GALLI, 2010. 8–9. A terminusok használatában azonban nincs konszenzus, a családregény fogalmát gyakran a generációs regény szinonimájaként is alkalmazza a szakirodalom.

⁴ ASSMANN, 2011. 83.

A család mint a társadalom legkisebb természetes közösségi formája történelmi távlatába absztrahálva mikrotörténelmi forrásanyaggá válik. Továbbá az irodalom esztétikai igényei által támasztott elvárások burkot biztosítanak a szerző számára, amely fedhetetlenné teszi a „valóságigénnyel” fellépő történészekkel szemben.⁵ Az irodalom és a történelem kölcsönhatását vizsgálva a kortárs irodalomból kiindulva mindenekelőtt felmerül a kérdés, miért kerül egy adott kor történelme előtérbe, s miként transzformálódik az elbeszélés módja akár néhány évtized leforgása alatt is.

A 20. század második felétől a német generációs regények fejlődéstörténetének két fő állomását lehet megkülönböztetni. Először a '68-as diákradicalizmushoz kapcsolódva lendült fel a műfaj, az elbeszélésekben a szülők, elsősorban az apák nemzetiszocializmushoz való viszonyával és elhallgatott vétkeivel foglalkozó, erősen moralizáló írások születtek. Ezzel szemben a rendszerváltást követően a 90-es évek végén vagy az ezredforduló után íródott művek szélesebb kontextusban vizsgálják az egyén és a történelem viszonyát. Ezek, vagyis a harmadik generáció írásai, már nem saját emlékeiből kiindulva építik fel elbeszéléseiket, hiszen az írók a háború után születtek, így arról személyes emlékekkel nem rendelkeznek, hanem a mediálisan átörökített kollektív és családi emlékezetből rekonstruálják a múltat.⁶ A rekonstrukciós munka implikálja az elbeszélő megbízhatóságának megkérdőjelezését, a felhasznált forrásanyag valamint a regényekben felvázolt korrajz és a kulturális emlékezetben rögzült történelmi panoráma összeegyeztethetőségét. Ugyanakkor éppen itt érhető tetten a műfaj népszerűsége is: hibrid formaként a fikció és a tényirodalom között helyezkedik el, és sokszor az (ön)életrajzi írás műfajához közelít. Az egyéni identitáskereséstől vezérelve így a kollektív emlékezet élesítéséhez és újraértelmezéséhez járulhat hozzá.⁷

A generációs regények második hullámát feltűnően nagy számban képviselik női szerzők, és főként az elmúlt években jellemzően transzkulturális színezetű írásokról beszélhetünk. Natascha Wodin *Sie kam aus Mariupol*, vagyis *Mariupolból jött*, magyarul egyelőre nem elérhető regénye⁸ kiemelkedik az első világháborútól napjainkig ívelő családtörténelmi irodalomból. Bár második generációs íróról van szó, közvetlen családi kapcsolatok hiányában mégis felszabadul a családi megfélemlés és

⁵ A két diszciplína között meghúzódó határvonal érzékenységre legutóbb Robert Menasse *Die Hauptstadt* című regénye körül kirobbant vita hívta fel a figyelmet. Menasse több hamis idézetet tulajdonított Walter Hallsteinnak, ráadásul azt állította, Hallstein 1958-as beiktatási beszédét Auschwitzban mondta. Ez két – a szerző bevallása szerint – figyelmetlenségből elkövetett hiba volt, amelyek Menasse szerint egy fikcionális műben az írói szabadság köntösében megállják helyüket. Az irodalmárok ellenben nem is a regényben megfogalmazott tézisek helytelenségére mutatnak rá, hanem Menasse a szövegen kívüli világban végrehajtott történelemhamisító törekvéseire. A regény ilyen tekintetben a társadalmi tudatmódosítás kiindulópontja és eszköze, és mint olyan, ismét felszította az arisztotelészi kérdést a történész és az irodalmár felelősségéről.

⁶ Lásd: EIGLER, 2005.

⁷ Lásd: ERLI, 2003. 66–67.

⁸ A hivatalos magyar fordítás hiányában saját fordításomban közlöm a regényből és az idegen nyelvű szakirodalomból vett idézeteket, a megjelölt oldalszámok a német kiadásra, a német nyelvű eredeti forrásra utalnak.

érzelmi azonosulás terhe alól,⁹ s a megbízhatatlan családi emlékek helyett a múlt vizualizált, archivált vagy narratív megjelenítési formáiból építkeznek. Wodin 1945-ben született ukrán és orosz szülők gyermekeként egy Nürnberg melletti munkatáborban. Édesanyja a háború borzalmaitól idegileg megroppanva 1956 októberében öngyilkosságot követett el. Prózájának állandóan visszatérő eleme az anya tragikus halála és annak háttérben meghúzódó trauma, valamint a rossz viszony az édesapjával. Az 1989-ben megjelent *Einmal lebt ich (Egyszer éltem)*, majd 1997-es *Die Ehe (Házasság)* című regényeiben már előrevetíti gyermekkorának megpróbáltatásait, sok motívum majdnem szó szerinti közlésben visszatér későbbi regényeiben és elbeszéléseiben, anélkül, hogy művei összefüggésben állnának egymással. Az énelbeszélések és az életrajzi adatok átfedései azt a hatást keltik, hogy a tényleges szerző és a fiktív elbeszélő személye megegyezik, és ez alapján műveinek többsége önéletrajzi írásnak tekinthető. Az író már korábbi munkáiban feleleveníti a kelet-európai munkatáborok mindennapjait, egyéni és családi történetét, 2017-ben megjelent írását azonban a történelem segédtudományainak felhasználásával egészében édesanyja múltjának rekonstruálására fordítja. A regény újszerűsége abban áll, hogy az elbeszélés fonalát a 20. század eleji Ukrajnából az 50-es évek Németországába vezeti, s azon kevesek közé tartozik, akik a második világháborúban Németország területén nem zsidókkal, hanem főként kelet-európaiakkal működtetett kényszermunkatáborokról számol be.¹⁰ Ezzel elhatárolódik a holokausztirodalomtól és a német bűnösséget taglaló generációs regényektől, és az emlékezetkultúra még kiaknázatlan területei felé nyit. Az anyaregényre 2018-ban válaszként *Irgendwo in diesem Dunkel (Valahol ebben a sötétben)* címmel megjelent az aparegény, amely az anya halála utáni életet és az apa múltját emeli az elbeszélés központjába. A következőkben a két mű segítségével a privát és a nyilvános történelem tereit, a testiségen keresztül bemutatott trauma és a társadalmi idegenség textualizálásának lehetőségeit vizsgálva arra keresem a választ, hogy miként funkcionálhat egy generációs regény hibrid műfajként a történeti és az irodalmi munkák határán.

Genealógia és családtörténet: az anyaregény

A *Sie kam aus Mariupol* négy szerkezeti egysége a történelem megközelítésének négy állomása: az első a családfakutatás, a második a kutatás eredményeként feltárt napló átirata, a harmadik rész történeti források segítségével próbálja rekonstruálni az édesanya privát történetét, a zárófejezet pedig egyes szám első személyű visszaemlékezés. John Borneman az antropológiából kiindulva közelíti meg a narráció és a genealógia kapcsolatát. Szerinte a narráció nem a tényeknek való ellentmondás, nem szükségszerűen torzítja azok reprezentációját, hanem elengedhetetlen eszköze

⁹ Ez a szemlélet Friederike Eiglertől származik, aki szerint a II. világháború és a náci múlt feldolgozása generációs regények formájában általában a családi helyzetek diszfunkcionalitásában gyökerezik. A halott vagy hiányzó generáció következtében hiányzik a kommunikatív emlékezet, mely megfelelési kényszerként részben teherként nehezedne az elbeszélésre. (Vö. EIGLER, 2005. 22.). Wodin elbeszélőjének nem kell a kommunikatív emlékezethez igazodnia, mivel ez a cselekmény indulásánál teljes mértékben hiányzik.

¹⁰ Ilyen például Vitalij Sjomín *Zum Unterschied ein Zeichen* című munkája.

a történeti tudatra ébredésnek, vagyis „saját történetiségünk” felismerésének.¹¹ Borneman elkülöníti a rekonstruált, azaz a jelenből a múltba irányuló reprezentációt, ahol a „vég írja a kezdetet és formálja a közepet”,¹² a múltból jelenbe vezető konstrukciótól, és arra következtetésre jut, hogy a genealógia mindig szükségszerűen a jelenből tekint a múltra még akkor is, ha úgy tűnhet, a múltból halad a jelen felé. Gadamerre hivatkozva bevonja az ego jelentésalkotó szerepét: szerinte a jelentés artikulálódásának előfeltétele a történeti tudatra ébredés, amelynek hajtómotorja a megismerés vágyállapota. Natascha Wodin regényeire vonatkoztatva a genealógiai kutatást megalapozó momentum annak felismerése, hogy az addig ellenségesként megismert orosz gyökerei, valamint a II. világháború történelmi eseményeiről alkotott és a közvéleményben formálódott kép a rendszerváltást követően paradigmaváltáson estek át. A német újraegyesítést követő történelmi szemléletváltás, a Másik megismerésére tett erőfeszítések és a 2015-ben eszkalálódó migrációs válság együttesen vezettek oda, hogy az író saját családi múltjából kiindulva egy elnyomásban és elfeledettségben élő népcsoport szócsövéné válhatott. Regényeivel így nem egy már meglévő kollektív emlékezetbe kapcsolódik bele, hanem egy kollektív hallgatás által képződött csendet tör meg.

A rendszerváltással és a szovjet uralom végével hazánkban is elterjedtté és népszerű tudománnyá vált a családfakutatás.¹³ A kutatási eredmények politikai terhéttől felszabadulva egyre több amatőr történész indult ősei nyomkeresésére, sokszor a hiú ábrándtól vezérelve, hogy a kutatómunka nemesi származást fog bizonyítani.¹⁴ A szabadon használható archívumok, levéltárak, kutatóközpontok és az interneten elérhető lehetőségek, valamint az 1950-es évektől megindult mormon digitalizációs program a diszciplína robbanásszerű elterjedéséhez vezettek, ugyanakkor a szakma hivatásos képviselői még mindig hagyományos módszerekkel dolgoznak, és a szakirodalomból hiányzik a korszerű megközelítés.¹⁵ Pandula Attila a genealógia jelenlegi helyzetéről írt elemzésében kifogásolja, hogy sokszor hiányzik az adatmennyiség mögött a korrajz, a társadalom bemutatása, a családot meghatározó környezetbe helyezés. Hozzá hasonlóan egyre több történész állítja, hogy az átfogó családfakutatásnak nemcsak az egyén, hanem a társadalom egészére nézve információértékűvé kell válnia, így válhat csak a történelem valódi segéd tudományává.¹⁶

Ebből kiindulva Natascha Wodin *Sie kam aus Mariupol* című regénye sok tekintetben megfelel a modern történettudomány által támasztott elvárásoknak. A regény első fejezete a történelem többi segéd tudományával: a forrástannal, onomasztikával és a történeti földrajz bevonásával mutatja be a második fejezettől elbeszél

¹¹ Vö. BORNEMAN, 1999. 200

¹² BORNEMAN, 1999. 199.

¹³ Vö. KÁLLAY, 1986.

¹⁴ Vö. SZIJÁRTÓ, 2013. 3–6.

¹⁵ Vö. PANDULA, 2006.

¹⁶ PANDULA, 2006. 208. vagy Szijártó M. István, aki Anne Patterson Roddával ellentétben nem a mikrotörténelem egyediségét, hanem az egyéniből levonható „nagy történelemre” vonatkozó konzekvenciákat, egy kisebb közösség válaszreakcióját keresi a genealógiában. Hasonlóképpen Kállay István is, aki amellett ével, hogy az eredetkutatás csak közösségi, társadalmi kölcsönhatások láncolataként válik genealógiává, ennek hiányában csak családtörténet. (Vö. SZIJÁRTÓ, 2013; KÁLLAY, 1986.)

családtörténet keletkezéstörténetét. A családfakutatás kiindulópontja egy tárgyi forrás (egy Madonna-szobor), két személyi jellegű irat (egy házassági anyakönyvi kivonat 1943-ból és egy 1944-es munkakönyv) és három családi fotó, melyek narratív beágyazottság nélkül, illusztrációként állnak az egyes fejezetek elején. A történeti időn kívül helyezkedő elbeszélő a képi forrás értelmezésével, valamint személyes emlékeit felidézve próbál összefüggést teremteni a tárgyi örökségek között. A rekonstrukciós munka szüntelenül önnön korlátaiba botlik. Az elbeszélői én nyíltan vállalja, hogy emlékei hiányosak, meghazudtolhatják önmagukat, s rávilágít a megélt és ábrázolt történelem közötti eltérésekre, vállalva helyenként fiktív mivoltukat: „*Csak egy fikcionális biográfia megírásával próbálkozhattam, mely a történelemre támaszkodott, az ismert tényekre és helyszínekre, a korra, amelyben anyám élt.*”¹⁷ Internetes keresőportálok és egy hobbitörténész segítségével – akinek autoritását kezdetben megkérdőjelezi és a „*digitális dzsungel obskúrus virágaként*”¹⁸ aposztrófálja – az elbeszélő eljut még élő unokatestvéréhez és távolabbi rokonaihoz. A megismerés különböző szinteket jár át, a személyes tértől (emlékek, fényképek), a kulturális (tárgyi emlék) és jogi tereken (munkakönyv, házassági anyakönyvi kivonat) keresztül egészen a virtuális térig, az „*orosz internetig*”, amely a világháló nyilvános tereinek titkos szobájaként jelenik meg. A források elemzésénél kölcsönösen hat egymásra a destrukció és a konstrukció hatásmechanizmusa. Miközben a családja folyamatosan új ágakkal bővül, jelentést kapnak a fényképek, illetve az azok hátuljára jegyzetelt kommentárok dokumentumértékükön túlmutató információhordozók lesznek, tényértékük azonban meghazudtolódik, amikor kiderül, hogy az egyik családi birtokban lévő fénykép és egy Oroszországban fennmaradt másolata különböznek. Az Ukrajnából átmenekített képről egy politikailag meghurcolt unokanővért a forradalmat követően cenzúráztak.¹⁹ Így a valóság indexeként csődöt mond, s a regény vezérfonalát alkotó emlékfoszlányok metaforájává válik: ahogy a kép a valóság töredéke, ugyanúgy a biztosnak vélt gyermekkori emlékek is csak egy részét tudják leképezni a valóságnak.

A családi szálak kibontakoztatásával bővül a vizsgálat tárgya, a felidézett szereplők történeti és földrajzi kontextusba helyeződve a kor- és helytörténeti panoráma aktív szereplőivé válnak. A történelemkutatás révén nemcsak a kollektív múlt, hanem egy egyéni narratíva is rekonstruálódik, és az elbeszélő először érzi azt, hogy „*nem az emberiség történelmén kívül helyezkedik el, hanem részese annak.*”²⁰

A szemtanúk megszólaltatása

A regény első része az édesanya nővérenek levéltárból előkerült kihallgatási jegyzőkönyvből vett idézetekkel és azok értelmezésével zárul, második része naplójának átiratával veszi kezdetét. A napló nagy része memoár formájában, utólagosan

¹⁷ WODIN, 2017. 23.

¹⁸ WODIN, 2017. 41.

¹⁹ A fénykép itt a történelem hatásmechanizmusának szemléltető eszköze lesz. A fénykép egyrészt ábrázol, másrészt hitelesít, de a hitelesítés különböző hatalmi érdekek folytán torzul, csak egy szelektált forrása a privát emlékeknek. Vö. TURAI, 2008. 161–162.

²⁰ WODIN, 2017. [54].

került feljegyzésre, másik része pedig az állandóan változó hatalmi terror égíse alatt számos átiraton esett át. A genealógiai vizsgálatok terén a napló a legszubbjektívebb forrás,²¹ s a képekkel ellentétben csak narratív utalás formájában jelenik meg a regényben. Tényértéke megkérdőjelezendő, azonban narratív eszközként szolgál a két dokumentarista rész epikus átvezetése, mely egyben reflektál a társadalmi struktúrában rejlő diszkrepanciára is: a diktatúra által megszabott közösségi szabályrendszerek bemutatásával kronológiai kapocsként betekintést nyújt a 20. század eleji Ukrajna történelmébe és a diskurzusok századvégi felbomlásába. Az 1911–1991 közötti időszakot felölelő memoár olyan történelmi eseményekre világít rá, mint az 1932–33-as éhínség, a Holodomor, amelynek kapcsán a jelen idejű elbeszélő párhuzamot von a 2014-ben kirobbant kelet-ukrajnai háborúval. A levéltári források alapján rekonstruálható kihallgatási jegyzőkönyvvel a történelmi megközelítés egy másik szólama szólal meg:

„Elítéléséig Lidia fél évet töltött a mariupoli, odesszai és donyecki börtönökben, az idő felét pincefogságban. A kihallgatási jegyzőkönyvek, amelyek közel 300 oldalt tettek ki, Konstantin szerint csak nevetséges színjátékok. A gyanúsítottak vallomásait sokszor meghamisították, manipulálták, fenyegetésekkel vagy erőszakkal zsarolták ki. [...] A női vádlottakat nem ritkán megerőszakolták, megkínózták vallatóik, vagy az úgynevezett vallatószalagra kerültek, ahol a kóros alvásmegvonás miatt hamarosan már azt sem tudták, mit mondtak. [...] A valóság senkit sem érdekelt.”²²

Az általánosságokon alapuló megfigyelések az élő szemtanúk hiányában nem lennének személyes beszámolókkal alátámaszthatóak, ha nem kerülne elő és jutna el véletlenül útján az elbeszélőhöz a napló, amely retrospektív, nem a közvetlenül megélt történelem, hanem egy 60 évvel későbbi visszaemlékezés. Nem a történelmet elszenvedett alany feljegyzéseiből vett idézetek jelennek meg, hanem az elbeszélő mint közvetítő tolmácsolja a levéltárban talált kihallgatási jegyzőkönyvvel összevetve. A kettős átirat ellensúlyozásaként, a történelmi „hitelesség” demonstrálásaként a regényen kívüli valóság referenciaszemélyei jelennek meg. Az anyai nagybáty egy ismert operaénekes, Trockij az egyik osztálytárs, Slawa Bronstejn nagybátyja. Wodin ebben a fejezetben mossa össze a leginkább a fiktként és valóságként értelmezett múltat, a regény műfajának szabadságával élve világít rá a politikai érdekektől vezetett értelmezési lehetőségekre.

Az anya testvéérének, Lidia memoárjának befűzésével a 30-as évek Ukrajnája egy fiatal nő szemszögéből tárulkozik ki, a szociológiai háttérből építkezve az egykori társadalmi elit vagyoni- és rangvesztésének következményei mutatkoznak meg. A történelmi időskirrekurens motívuma a női test szenvedésének szemléltetése, a korpusz a hatalmi erőviszonyok demonstrációs eszközeként jelenik meg. A Foucault-i gondolkodást követve – a genealógia történelemtudományi megközelítését eszmetörténelmi dimenziókba emelve – az eredet ott kezdődik, ahol

²¹ A hivatalos genealógiai kutatásnak 9 fő forrása van: szájhagyomány, írott források, nyomtatott források, epigráfiai emlékek, funerals emlékek, tárgyi emlékek, történelmi ikonográfiai emlékek, emberi maradványok, hangfelvételek. Vö. PANDULA, 2006. 209.

²² WODIN, 2017. 116.

a történelem találkozik a testtel és nyomot hagy rajta.²³ Wodinnál a generációkon át visszatérő testi szenvedés különböző formái biztosítják a jogfolytonosságot a nemzedékek női tagjai között, az ok-okozati összefüggések megteremtésének előfeltétele a történelmi keret felvázolása. A nagymama, Matilda Iosifowna, Jewgenia édesanyja egyetlen éjszaka alatt megöszül, amikor a házán keresztülvonuló szovjet katonák megerőszakolják, egyik lánya a szovjet, másik a német munkatábor, unokája Natascha a családon belüli erőszak áldozata lesz. Lidia meghurcoltatása egy óvatlanul megőrzött szamizdatirattal veszi kezdetét, miközben a memoár műfaja keveredik a kommentárral; visszatérő elbeszélői stratégia a véletlen szerepének objektivizálása.

„Az NKVD szolgálati kocsjával viszik haza. Csak most, a rövid hazavezető úton jut eszébe egy otthoni fiókban elfekvő terhelő anyag, Bella cigarettapapírra firkált manifestációja, amelyben a pártot munkásellenes bűnszövetségnek aposztrofálja és egy új forradalomra szólít fel a terrorista államkapitalizmus ellen. Emellett több levél Bellától, amelyben egészen nyíltan arra buzdítja Lidiát, hogy a mariupoli üzemekben irodalmi körök létrehozásával teremtsen kapcsolatot és agitálja a munkásokat. Még az Odesszából érkező figyelmeztető távirat sem emlékeztette Lidiát erre a pusztító bizonyítékra. Nem érti, hogy lehetett ennyire óvatlan.”²⁴

Wodin a meghurcoltatás okainak ábrázolásától kezdve a testi megaláztatáson keresztül mutatja meg az egyén küzdelmét, melynek pozitív végkimenetelét már az első fejezet családfakutatása előrevetíti. A napló „nem számol be a kihallgatásokról”,²⁵ egyetlen momentumát örökíti meg, amikor Slawa Bronstejn, egykori osztálytársa a kihallgatáson megerőszakolja. A szubjektum materiális kiteljesedésén uralmat gyakorló politikai erők elleni egyetlen fegyver a nyelv lesz, egy vallomásnak álcázott írással Lidia terhelő vallomást tesz Bronstejnről, és így bosszulja meg a testi megaláztatást. Az ukrainai szál a Gulag ábrázolásában csúcsosodik ki. A Gulagra érkező nő egy fiatal férfi segítségével beltéri, szellemi munkához jut, tanítóként vésszeli át a száműzetést. A szívesség következtében vonzalom, majd szerelem alakul ki a két fogoly között, ami a házasságig vezet.

Anne Applebaum a Gulagról írt monográfiájában a női-férfi kapcsolatok kialakulását más szemszögből tünteti fel. A női rabok kevesebben voltak, ezért nem egyszer több férfi is versengett értük, s ez a szerelem a lovagi szerelemtől igen sokszor távol állt. Gyakori volt a nők megerőszakolása, kézről-kézre adása, és sok nő egy további fejadagért cserébe prostitúcióra adta magát. Kivételt képeztek azok a nők, akik a lágeren belül megházasodtak, hiszen a házasság védelmet biztosított a többi fogoly önkényeskedésével szemben, ezért nem ritkán költettek szerelemtől mentes érdekházasságok.²⁶ A regényben ezzel szemben egy romantizált, kölcsönös vonzalmon alapuló kapcsolat jelenik meg, ehhez hasonlóan a nevelőtáborokban élő fiúk tanítása is sikertörténetté alakul. A testi erőszakhoz folyamodó kamaszfiúk

²³ FOUCAULT, 1998. 80.

²⁴ WODIN, 2017. 221.

²⁵ WODIN, 2017. 223.

²⁶ Vö. APPLEBAUM, 2005. 567–583.

ellen a nyelv, a mesemondás lesz a kiút; Lidia Seherezádé módjára érdemeli ki magának a fiúk figyelmét napról napra. Wodin és Applebaum is megemlíti a kártyajátékot, az anonimitást²⁷ és lágerpropagandát, amelyek Applebaum szerint dehumanizálták a fiatalokat, akik így előbb vagy utóbb mind bűnözőkké váltak.²⁸ Wodinnál is megjelenik a testi erőszak, de a munkatábor emberségesebb és érzelmesebb megközelítéséről van szó. A fiúk összefognak, amikor a másik barakkból valaki eljuttatja a tanárnő életét, és fájdalommal veszik tudomásul, amikor Lidia elhagyja őket. Bár részben az Applebaum által felsorolt elemek és az emberölés is megjelennek Wodinnál, összességében mégis egy összetartóbb közösségként ábrázolja a javítótábort.

Az elbeszélő nem reflektál explicit módon arra, hogy az emlékképek pozitív jellege a hagyatékából előkerült napló töredékességéből fakadnak, és az elbeszélői én utólagos hiánypótlásai vagy a politikai megfélemlítés következményeként kerültek már eredetileg is ilyen formában a naplóba. Wodin az ukrán történelmi szál ábrázolásánál összességében sem a kegyetlenségek eltúlzásával, sem a trauma vagy az érzelmek fokozásával nem operál, ugyanakkor nem fél attól, hogy „perspektivikus”²⁹ legyen. Oroszországban és Ukrajnában az elmúlt években kezdődött meg a lágerélmények és a szovjet elnyomás személyes feldolgozása és irodalmi témává emelése. A már szabadságban felnőtt írók merik először feltárni az addig elnyomott emlékeket, leginkább családragények formájában.³⁰ Wodin az ukrán szál megszólaltatásával ennek a kollektív emlékezetnek a megkonstruálásához járul hozzá.

Minden elbeszélt történet mögött százazrek élete rejlik

A személyes memoárral megalapozott történelmi összefüggések felvázolása után a harmadik fejezet fordított technikával, az egyetemes történelemből kiindulva rekonstruálja az egyén történetét.

„Órákon keresztül nézegetem az átmeneti táborokban készült képeket abban a reményben, hogy valahol felfedezem rajtuk 24 éves anyám arcát. Fiatal nők, lányok, fejkendőben, karton bőröndökkel és batyukkal, némelyikük még majdhogynem gyerek, rongyokba öltöztetve. Mindegyikük rémült, nem értik, hova hozták őket szülővárosaikból és -falvaikból. Csak számokként létező névtelen emberek végeláthatatlan tömege. Mindegyikük anyám.”³¹

²⁷ A táborban mindenkit Iwanownak hívnak, csak a számok alapján lehet megkülönböztetni a lakókat. Aki mégis elárulja a nevét, az súlyos büntetésre számíthat. Vö. WODIN, 2017. 230.

²⁸ Vö. APPLEBAUM, 2005. 607.

²⁹ FOUCAULT, 1998. 86. Foucault Nietzschére támaszkodva elítéli azt a történelemszemléletet, amely nem mer perspektivikus lenni. A szemlélő mindig valamilyen pozícióból néz, ami egy természetes szelekcióhoz vezet, ami Foucault szerint nem hátrány, hanem éppen ellenkezőleg a történelem előnyére válik. Emellett érvel Borneman is, amikor azt írja, hogy a genealógia mindig a jelenből indul. (BORNEMAN, 1999. 199.)

³⁰ Vö. HOCHWEIS, 2019.

³¹ WODIN, 2017. 260.

Az anya korai halála következtében nem lehetséges a közvetlen szemtanú megszólaltatása, ezért a történeti forrásokból, egy kollektív történelemből formálódik a személyes emlékezet. Ezzel a módszerrel Wodin személyiséggel ruházza fel, arcot ad a névtelen tömegnek. Bár az elbeszélés az anyáról szól, nemcsak az anya története, hanem nők százezreinek története, akik azonos sorsot éltek meg. A Német Birodalom területén 1942 márciusától kezdődően az addig főként lengyel kényszer munkások és szovjet hadifoglyok mellé megkezdődött a Szovjetunió civil lakosságának kezdetben propagandaszerű beszerzése, majd kényszerdeportálása.³² Két és fél év leforgása alatt becslések szerint 2,8 millió embert fogtak munkára a német iparban, bányászatban vagy a földművelésben.³³ A szovjet munkaerő dolgoztatása ideológiai összeférhetlenséget jelentett, ezért a munkások különösen kegyetlen bánásmódban részesültek, a társadalom körében pedig rasszista felbujtással próbálták megakadályozni a német lakosság keveredését a szláv népekkel.³⁴ Bár a náci uralom alatt újabb becslések szerint Európa-szerte közel 42,500 munka-, fogoly- és koncentrációtábor működött,³⁵ és részben magánemberek is kérelmezhetek munkaerőt a háztartás körüli munkák elvégzésére, a kutatók még mindig nagyon korlátozott mennyiségű adattal rendelkeznek, a táborok számának megítélése ingadozó. Wodin is az általam már parafrázelt Ulrich Herbert munkásságára, illetve a *Zeit*ban megjelent újságcikk számszerű adataira hivatkozva támasztja alá állításait, s Franz Fühmann német író frontélményeivel, valamint Heinrich Himmler és Joseph Goebbels beszédeiből vett részletekkel fokozza az érzelmi feszültséget. A világháború után a már nem kívánatos szláv munkásokat vagy kényszerdeportálták, amely a Szovjetunióba hazatérve egyenlő volt a Gulaggal, vagy DP³⁶ táborokba helyezték. Nem véletlen tehát, hogy a túlélők sokáig hallgattak élményeikről, a trauma elmondhatatlanságát fokozta az új nyelv ismeretének hiánya és az anyanyelven történő elmondás repressziója. A kilencvenes években megkezdődött az áldozatok kárpótlása, de

³² A szláv munkaerő bevetése komoly ideológiai összeférhetlenséget jelentett, a frontra küldött német férfiak hiányában azonban csak két alternatíva állt rendelkezésre. Az egyik a nők munkába állítása, ahogyan az I. világháborúban történt, a másik pedig a hadifoglyok és a legyőzött civil lakosság munkába állítása volt. Mindkét lehetőség ellenállásba ütközött a birodalom vezetőinél, előbbi a nő- és szociálpolitikai elvekkel ütközött, utóbbi az árja fajmérettel nem volt összeegyeztethető. Végül az idegen munka bevetése mellett döntött a pártvezetőség, de a főként a Szovjetunió területéről érkezett munkaerőt igen kegyetlen bánásmódban részesítették. Lásd: HERBERT, 1993.

³³ 1944-ben összesen 7,8 milliónyi idegen munkaerő dolgozott a Német Birodalomban: 5,7 millió hadifogoly és 2 millió civil. (HERBERT, 2015. 115.) Hartyányi Jarosláva 2,8 millió *Ostarbeiter*ből 2,3 milliót nevez meg ukránként (HARTYÁNYI, 2004. 247). 1943-ban az átlagos munkás egy 18 éves kijeji diáklány volt. (HERBERT, 1993. 361)

³⁴ Lásd: HERBERT, 2015.

³⁵ A *New York Times*ban közölt adatok heves vitákat váltottak ki. A Holocaust Memorial Museum tanulmányára hivatkozó cikk tág értelmezésben kezeli a táborok fogalmát, belesorolva azokat a helyeket is, ahol népirtás céljából eutanáziát vagy abortuszt követtek el. Vö.: LICHTBLAU, 2013. március 1. és N. N., 2013. március 2.

³⁶ *Displaced person*.

csak az ezredforduló után indult meg a téma tudományos feldolgozása, a szemtanúk, áldozatok megszólaltatása.³⁷

A német körülmények felvázolásával jut el a regény az anya alakjának történeti diskurzusba helyezéséhez, ami az ukrán történelmi szálhoz hasonlóan a test reprezentációján keresztül történik, implicit történelmi párhuzamot vonva az ukrán Gulag és a német munkatáborok között. A hatalmi hierarchia erőviszonyain felül a Németországba került foglyok a nemzetiségükből fakadó másságnarratíva áldozatául is estek:

„Német férfiaknak szigorúan tilos szláv nőkkel nemi aktust folytatni, mégis a lágerelet napirendjén vannak a megerőszakolások. [...] talán a munkásnők optikai különbsége nem is játszik akkora szerepet, mindenki egy test, egyetlen, mindig elérhető nemi szerv. Egy német férfi, akit rajtakaptak, csekély büntetéssel, vagy büntetlenül megússza, a megerőszakolt nőnek viszont a halálbüntetéssel vagy koncentrációs táborral kell számolnia.”³⁸

A magyar irodalomban Polcz Alaine Asszony *a fronton* című munkája törte meg a hallgatást a szovjet katonák által a magyar nők ellen elkövetett nemi erőszakról. Séllei Nóra a mű elemzésekor különbséget tesz a női test materialitása és diszkurzivitása között, de emellett érvel, hogy az egyik nem választható el a másiktól. Nem lehet csak a test uralmáról, áldozatiságáról beszélni, mert abban kódolva megjelenik a kultúra, egy diszkurzív tartalom, amelynek megsértése a test megsértésében artikulálódik.³⁹ Valami hasonló figyelhető meg Wodin regényében is. A rabszolga és úr, lágervezetőség és foglyok társadalmi kasztrendszerén túlmenően az erőszakban megjelenik a nemzeti, rasszista birtoklásvágy. Az elbeszélő az idézetben megjelenő erőszakoskodásokon felül beszámol a női és férfi rabok találkozási nehézségeiről, mégis elzárkózik az anya testének megsértésének gondolatától, és csak utalásszerűen említi, hogy szókeségével kitűnik a sötét hajú családból, önnön eredetét nyíltan nem kérdőjelezi meg.

A testvérek életének bemutatásával két párhuzamos életmodell bontakozik ki. Jewgenia, az anya története lehetőséget ad a németek által megszállt Ukrajna felelevenítésére. A kollektivizálás, az éhínség és az állandó szovjet terror után az ukránok közül sokan felszabadítóként tekintettek a bevonuló náci csapatokra. Egy másfajta politika reményében újraindult a mezőgazdaság, fellendült a társadalmi élet, de a nácik rövid időn belül megmutatták, hogy a terror nem szűnt meg, csak

³⁷ Lesa Melnyczuk *Silent Memories, Traumatic Lives. Ukrainian Refugees in Western Australia* címen megjelent munkájában a DP lágerekből Nyugat-Ausztráliába menekült ukrán emigránsok útjáról ír. Annak ellenére, hogy a könyv 2003 és 2012 között íródott, és a megszólaltatott szemtanúkat több ezer kilométer választotta el Ukrajnától, az áldozatok körében a Holodomor és a DP lágerekben átélt traumák tabutémáknak számítottak. A DP lágerekről még inkább esett szó privát beszélgetések formájában, a Holodomort azonban Ukrajna kikiáltása előtt kollektív hallgatás övezte. Ahogyan Melnyczuk is hangsúlyozza, munkája nem egyedülálló, viszont jól példázza az ukrán haza elidegenedését a politikai terror permanens, nem szűnő állapota alatt. Melnyczuk Natascha Wodinhoz hasonlóan ukrán szülők gyermeke, akiknek Wodin szüleivel ellentétben sikerült Európát elhagyva új életet felépíteni. Vö. MELNYCZUK, 2012.

³⁸ WODIN, 2017. 276.

³⁹ SÉLLEI, 2016. 74.

új formát öltött.⁴⁰ Jewgenia a megszállás alatt a náciknak dolgozott a munkaszolgálati irodában, s valószínűleg önként hagyta el az országot néhány héttel a szovjet hatalomátvétel előtt, annak tudatában, hogy az eddigi ellenforradalmi családi háttére és a német „deportációs gépezetnek” végzett munkája után a „büntetőtábor lett volna a legkisebb fenyegetés. A visszatérő szovjet csapatok kezébe kerülve valószínűleg helyben agyonlőtték volna.”⁴¹

Az Ukrajnában maradt Lidia a nyelv segítségével át tudja formálni az őt körülvevő társadalmi közeget úgy, hogy abban otthonosan tudjon mozogni, Jewgeniának a DP-lágerből kikerülve „*nincs már senkije, akivel beszélni tudna*”.⁴² Az idegenség a teljes elnémuláshoz, depresszióhoz, öngyilkossághoz vezet. A világháború végén becslések szerint 10,5–11,7 millió hazájából elhurcolt kényszermunkás (ekkortól már ún. *displaced person*) helyzetének megoldása várt a szövetségesekre.⁴³ A munkatáborokban csak csekély fizetést kaptak, ebből önerőből hazamenni nem tudtak volna, a német nyelvet pedig kevesen beszélték. Az eredeti elgondolás szerint gyűjtőpontokon helyezték volna el őket, ahonnan megindult volna visszahonosításuk, a felszabadítást követően azonban káosz tört ki, több százezer ember bolyongott céltalanul, éhesen, nincstelenül – mindennapos volt a gyilkosság, fosztogatás, bűnözés. Ennek megfékezésére szögesdróttal körülvett újabb táborokba, a DP táborokba tömörítették őket. A hazatelepítés a szovjet foglyok körében heves ellenállásba ütközött, sokan a transzport előtt inkább öngyilkosságot követtek el, nehogy a sztálini terror áldozataivá váljanak. Enyhülés csak 1946-ban, a hidegháborús helyzet beálltával következett be, s még így is 1,7 millió DP maradt Nyugat-Németország területén. Nekik a nemzetközi program keretében az USA-ba, Kanadába, Ausztráliába és Nyugat-Európába felajánlott áttelepítések jelentettek egy újabb lehetőséget.⁴⁴ Wodin regényében egy gyerek személyes emlékein keresztül jelenik meg a DP-tábor, az amerikai emigráció lehetősége és a német lakosság DP-kkel szemben tanúsított ellenszenvé. A helyenként értetlen, bizonytalan, történelmileg nem alátámasztható szubjektív emlékeket a gyermeki nézőpont legitimálja.

A 2017-es sikert követően a felolvasásokon kapott olvasói visszajelzések reakciójaként 2018-ban *Irgendwo in diesem Dunkel* címen megjelent az aparegény.⁴⁵ Az elbeszélői én célkitűzése az anyaregényhez hasonlóan az apai gyökerek felkutatása, ebben a második regényben azonban a történelmi eszközkészlet kevésbé kimunkált, a kollektív történelmi szálak helyett az apa és az elbeszélői én viszonya kerülnek középpontba. Valójában nem az anyaregény maskulin kiegészítése, hanem annak folytatása. A 2016-ban kiadott regény három generációra visszamező ábrázolása után az új regény megérkezik az elbeszélői én jelenébe, a negyedik generációhoz. Egy történelmi kontinuitásba lépve az újabb női nemzedék szenvedéstörténetéről számol be, ahol a kollektív történelem marginális szerepet játszik, és csak áttételesen befolyásolja az individuumot. A leírás egy énelbeszélő szemszö-

⁴⁰ HARTYÁNYI, 2004. 246.

⁴¹ WODIN, 2017. 254.

⁴² WODIN, 2017. 332.

⁴³ VÖ. JACOBMEYER, 1993. 368.

⁴⁴ A történelmi áttekintéshez lásd Wolfgang Jacobmeyer munkáját. (JACOBMEYER, 1993.)

⁴⁵ MEYER, 2018.

géből a második generációs bevándorlók szociokulturális konfliktusaira fókuszál Nyugat-Németországban.

A német migrációs és interkulturális irodalom a 20. század '50-es, '60-as éveiben gyökerezik, elsősorban a Törökországból, Dél- és Kelet-Európából betelepült vendégmunkások és hozzátartozók irodalmát jelentette. A Carmine Chiellino által kiadott átfogó monográfia megemlíti az oroszországi németeket, és megkülönbözteti a bevándorlás négy hullámát, a második hullámot így jellemzi: „*akik hazájukat a II. világháború idején, vagy közvetlenül utána hagyták el, egyesek önként, meggyőződve, hogy világnézeteik összeegyeztethetetlenek a szovjethatalommal, mások a német deportálás következményeként kényszermunkásként érkeztek. Ők a háború után nem tértek vissza hazájukba, mert féltek a repressziótól.*”⁴⁶ Ez a generáció elsősorban orosz nyelven írt, mert németül sokszor életük végéig sem tanultak meg, de a monográfia figyelmen kívül hagyja a második generációt, akik a vendégmunkások gyermekeihez hasonlóan Németországban születtek és szocializálódtak. Ennek oka a német társadalomban elfoglalt státuszukra és reputációjukra vezethető vissza.

A vendégmunkások a társadalom produktív rétegét képezték, a háború után felozlatott munkatáborok lakóinak elhelyezése, szociális támogatása viszont nem kevés anyagi terhet jelentettek a német államnak, s a Nyugat-Németországba került orosz és ukrán DP-knek a hidegháborús helyzet sem kedvezett.

*„Minden reggel a Tartarosz kapuján [lépek be], amelyet huszonhárom gyerek népesít be, akik hozzám hasonlóan a háború végén születtek és már az első anyatejjel magukba szívták az oroszok gyűlöletét [...] A tanítónő, germán szőkeség acélkék szemekkel [...] az oroszok rémtetteiről, gyilkolási vágyáról és bestialitásáról szóló elbeszéléseivel valósággal buzdítja az osztálytársaimat, hogy szétszedjenek.”*⁴⁷

A társadalmi kirekesztés eszköze a verbális erőszak, és az otthoni, privát térben is az idegenség érzése dominál, fenyítésként az apa fizikai erőszakot alkalmaz és szexuális vágyainak objektumává teszi lányát, bár incesztus nem történik. Az apa viselkedése újabb gyanújele annak, hogy ő nem a biológiai apa, a gyermek az anyán a munkatáborban elkövetett szexuális erőszak eredménye. Így az elbeszélő én az apa nézőpontjából az ellenséget testesíti meg, a megváltozott hatalomviszony az apából tettest formál, a lány testi materialitása a korábban megalázó német táborparancsnokok diszkurzivitása lesz. A közösségi lét minden szférájából kirekesztett főhős egyetlen kiútja a kriminalitásba vezet, beteljesítve azt a német lakosságban kialakult sztereotíp képet, hogy az egykori DP-k „*lusta népség*”, „*bűnös csőcselék*”, „*szociális söpredék*”.⁴⁸ Az aparegény a '70-es évek Németországán keresztül reflektál a jelenkori Németország szociális problémáira és a társadalmi kirekesztés, az idegenyűlölet veszélyeire. Antropológiai értelemben a jelenből rekonstruálja a múltat, célja egyszerre az önmegértés és az etnográfiai vizsgálgatás.⁴⁹ A személyes emlékezetből ábrázolt múlthoz érkezve a makrotörténelmi kontextus háttérbe szorul, az

⁴⁶ TICHOMIROVA, 2007. 166.

⁴⁷ WODIN, 2017. 333.

⁴⁸ JACOBMEYER, 1993. 373.

⁴⁹ Vö. BORNEMAN, 1999. 200.

egyén társas kapcsolatainak rekonstruálásával mikrotörténelmi szemszögből tárul fel a politika névtelen, kisemberekre gyakorolt hatása.

Konklúzió

Nem véletlen, hogy a generációs regények virágkorában élünk. A múlt felelevenítésének szubjektív eszköze a családfakutatás, a regény pedig kézenfekvő eszköz arra, hogy a privát történelem a makrotörténelem viszonyában irodalmi kontextusba kerüljön. Egyre több a transzkulturális vagy transznacionális írás, ami egy tágabb földrajzi dimenzió megnyitását felül nemzeti és ideológiai paradigmák feszegetését eredményezi. Németországban beérett a 20. században megalapozott migránsirodalom, a második és harmadik generációs írók kortársaikhoz hasonlóan a bevándorlás saját tapasztalatának hiányában nyitottak az emlékeztíróirodalom felé. Mivel ezek az írók már Németországban születtek és nevelkedtek, a társadalmi másság nem az idegenségben, hanem egy transzkulturális állapotban nyilvánul meg, új diskurzusokat nyitva.

Miután az elmúlt évtizedek virágzása után a holokauszt, a II. világháború áldozat-tettes irodalma kimerülni látszik, az inter- és transzkulturális irodalommal az országhatáron túlmenően világtörténelmi kontextusok nyílnak. A történelmi hitelesség megalapozásaként nem egy regény reflektál az írás kezdeteire, okára és a kutatás módszereire, dokumentarista vagy ál-dokumentarista narratívákat létrehozva. Wodin regényéhez hasonlóan Katja Petrovszkaja 2014-ben megjelent *Talán Eszter (Vielleicht Esther)* című regénye is diszciplínák keveredése, műfajilag „roppant nehezen besorolható”.⁵⁰ Petrovszkaja ukrán származású, németül író író, szintén a családi hagyaték és a levéltári dokumentumok segítségével rekonstruálja családfája kihalt ágának Európát átívelő történetét.

Fontos hangsúlyozni, hogy a múlttal való foglalkozás ezekben a regényekben sosem öncélú, hanem mindig az egyéni élettörténetek példáján szeretné megmutatni a történelem változásait. Natascha Wodin regénye 2017 márciusában került rövid időre a média figyelmének középpontjába, amikor elnyerte a Lipcsei Könyvvásár Díját. A recenziók zömében a témaválasztást méltatják, a regény esztétikai és poétikai értéke háttérbe szorul. Köszönőbeszédében az író reményét fejezi ki, „*hogy a díj hozzájárul majd könyve szélesebb körű elterjedéséhez, hogy sokan tudomást szerezzenek a Német Birodalom kényszermunkatáboraiba deportált emberek millióiról, akik közül sokan már sosem találták meg a helyüket*”.⁵¹

A zsűri döntését társadalmi kontextusban értelmezve, a migrációs áramlások korában az író beszéde az Európa-szerte növekvő antiszemitizmusnak és rasszizmusnak kíván tükröt mutatni. Az első regény végén és az aparegényben Wodin leplezetlenül számol be a gyermekkorában megélt kirekesztésről, a nyugat-német iskolai oktatás szláv diszkriminációjáról, s mind a mai napig érezhető társadalmi megkülönböztettségéről. Így például a kiadó kérésére nevét Natalja Nikolajevna

⁵⁰ BOD, 2015.

⁵¹ BURKHARDT, 2017.

Wdowináról *Natascha Wodinra* kellett változtatnia, hogy a német olvasóközönség könnyebben be tudja fogadni.⁵²

Azonban – s itt visszatérnék a kezdetben megfogalmazott kérdéshez – a regény túllép a szépirodalom keretein és a történeti, s főként a mikrotörténeti megközelítés irányába mutat. A regény mellékleteként megjelent irodalomjegyzék és a cselekménybe ágyazott írott forrásanyag tanúsítják, hogy a szerző alapos kutatást végzett, ugyanakkor megmarad a regény keretein belül, elmosva a fikció és a faktualitás határait, s nem győzi hangsúlyozni a megélt történelmi emlékek megbízhatatlanságát. A tényfeltáró és elbeszélő perspektívák váltogatásával „*Natascha Wodinnak sikerülhet az, ami a történészeknek látszólag nem sikerül: a kényszermunkások és hadifoglyok történelmét egy széleskörű nyíltság tudatában rögzíteni*”.⁵³ Éppen ezért, ha történeti forrásanyagként nem is használható, a történelem újraírásának, pluralizálásának és alulról való megközelítésének eszközeként mindenképpen új távlatokat nyithat a generációs irodalom bevonása az emlékezetdiskurzusokba.

Felhasznált irodalom és rövidítések

APPLEBAUM

2005 APPLEBAUM, Anne: *A Gulag története, I. Ford.*: TOMORI Gábor. Budapest, Európa, 2005.

ASSMANN

2011 ASSMANN, Aleida: Die Vergangenheit begehbar machen. Vom Umgang mit Fakten und Fiktionen in der Erinnerungsliteratur. *Die Politische Meinung*, 56. (2011) 7. sz. 77–85.

BOD

2015 BOD Péter: Katya Petrovskaja: Talán Eszter. In: *Vigília*, 80. (2015) 8. sz. 638–639.

BORNEMAN

1999 BORNEMAN, John: Elbeszélés, genealógia és történeti tudat: a széthulló személyiség. Ford: SÁRI László. In: *A kultúra narratívái*. Szerk.: THOMKA Beáta. Budapest, Kijárat, 1999. 197–216. (*Narratívák*, 3.)

BURKHARDT

2017 BURKHARDT, Susanne: „*Wollte nichts mehr von meinen Eltern wissen.*” *Preis der Leipziger Buchmesse für Natascha Wodin*.
(https://www.deutschlandfunkkultur.de/preis-der-leipziger-buchmesse-fuer-natascha-wodin-wollte.1013.de.html?dram:article_id=382096
– Utolsó letöltés: 2017. március 23.)

COSTAGLI-GALLI

2010 COSTAGLI, Simone – GALLI, Matteo (Hrsg.): *Deutsche Familienromane: Literarische Genealogien und internationaler Kontext*. Paderborn, Wilhelm Fink, 2010.

---

⁵² DROMMERT, 1984.

⁵³ HUFEN, 2017.

DROMMERT

- 1984 DROMMERT, Rene: *Die gläserne Stadt*. (<https://www.zeit.de/1984/40/die-glaeserne-stadt> – Utolsó letöltés: 2019. május 25.)

EIGLER

- 2005 EIGLER, Friederike: Writing in the New Germany: Cultural Memory and Family Narratives. *German Politics & Society*, 23. (2005) 3 sz. 16–41.

ERLL

- 2003 ERLL, Astrid: *Gedächtnisromane: Literatur über den Ersten Weltkrieg als Medium englischer und deutscher Erinnerungskulturen in den 1920er Jahren*. Trier, WVT, 2003.

FOUCAULT

- 1998 FOUCAULT, Michel: Nietzsche, a genealógia és a történelem. In: Michel FOUCAULT: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások, interjúk*. Vál. és ford.: ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor. Budapest, Pallas, 1998. 75–91.

HARTYÁNYI

- 2004 HARTYÁNYI Jarosláva: *Az elrejtett igazság. Cikk, tanulmányok, dokumentumok*. Budapest, Magyarországi Ukrán Kulturális Egyesület, 2004.

HERBERT

- 1993 HERBERT, Ulrich: 'Ausländer-Einsatz' in der deutschen Kriegswirtschaft, 1939–1945. In: *Deutsche im Ausland – Fremde in Deutschland. Migration in Geschichte und Gegenwart*. Hrsg.: J. BADE, Klaus. München, C. H. Beck, 1993. 354–366.
- 2015 HERBERT, Ulrich: *Arbeit, Volkstum, Weltanschauung. Über Fremde und Deutsche im 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, Fischer Digital, 2015.

HOCHWEIS

- 2019 HOCHWEIS, Olga: *Das Schweigen der Großeltern brechen. Erinnerungsbücher aus Russland und Ukraine*. (https://www.deutschlandfunkkultur.de/erinnerungsbuecher-aus-russland-und-ukraine-das-schweigen.1270.de.html?dram:article_id=447481 – Utolsó letöltés: 2019. április 30.)

HUFEN

- 2017 Hufen, Uli: *Was kann ein Mensch ertragen? Roman „Sie kam aus Mariupol“* (https://www.deutschlandfunk.de/roman-sie-kam-aus-mariupol-was-kann-ein-mensch-ertragen.700.de.html?dram:article_id=379905 – Utolsó letöltés: 2017. február 26.)

JACOBMEYER

- 1993 JACOBMEYER, Wolfgang: Ortlos am Ende des Grauens: 'Displaced Persons' in der Nachkriegszeit. In: *Deutsche im Ausland – Fremde in Deutschland. Migration in Geschichte und Gegenwart*. Hrsg.: J. BADE, Klaus. München, C. H. Beck, 1993. 367–373.

KÁLLAY

- 1986 KÁLLAY István: *Genealógia*. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk.: KÁLLAY István. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1986.

LICHTBLAU

- 2013 LICHTBLAU, Eric: *The Holocaust Just Got More Shocking*
(https://www.nytimes.com/2013/03/03/sunday-review/the-holocaust-just-got-more-shocking.html?hp&_r=0 – Utolsó letöltés: 2013. március 1.)

MELNYCZUK

- 2012 MELNYCZUK, Lesa: *Silent Memories, Traumatic Lives. Ukrainian Refugees in Western Australia*. Welshpool, Western Australian Museum, 2012.

MEYER

- 2018 MEYER, Frank: „*Der Mensch gibt das weiter, was er erlebt hat.*“ *Natascha Wodin über ihr Vater-Buch*.
(https://www.deutschlandfunkkultur.de/natascha-wodin-ueber-ihr-vater-buch-der-mensch-gibt-das.1270.de.html?dram:article_id=426912 – Utolsó letöltés: 2018. augusztus 31.)

N.N.

- 2013 N.N.: *Mehr als 40.000 Nazi-Zwangslager in Europa. Holocaust-Studie*.
(<https://www.zeit.de/wissen/geschichte/2013-03/holocaust-studie-ghetto> – Utolsó letöltés: 2013. március 2.)

Titelproduktion in Deutschland

- 2019 *Buchproduktion*.
(<https://www.boersenverein.de/de/portal/Buchproduktion/1227836> – Utolsó letöltés: 2019. május 26.)

PANDULA

- 2006 PANDULA Attila: A genealógia ma. A genealógia magyarországi múltjából. *Szabolcs-szalmár-beregi Levéltári Évkönyv*, (2006) 17. sz. 203–214.

SÉLLEI

- 2016 SÉLLEI Nóra: A női test, mint áldozat. Polcz Alaine: *Asszony a fronton*. In: *Az áldozat reprezentációi*. Szerk.: BALOGH László Levente – VALASTYÁN Tamás. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016. 71–108.

SZIJÁRTÓ

- 2013 Szijártó M. István: *Anne Patterson Rodda: Genealógia és mikrotörténelem*. In: *Klió: Történelemtudományi Szemlélő Folyóirat*, 22. (2013) 2. sz. 3–6.
2014 SZIJÁRTÓ M. István: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. Budapest, L'Harmattan, 2014. (*Mikrotörténelem*, 7.)

TICHOMIROVA

- 2007 TICHOMIROVA, Elena: Literatur der russischen Emigrant/innen. In: *Interkulturelle Literatur in Deutschland. Ein Handbuch*. Hrsg.: CHIELLINO, Carmine. Stuttgart, Metzler, 2007. 166–176.

TURAI

- 2008 TURAI Hedvig: Házi múzeum. Katarina Šević és László Gergely installációja. In: *Exponált emlék. Családi képek a magán- és közösségi emlékezetben*. Szerk.: BÁN Zsófia – TURAI Hedvig. Budapest, Műkritikusok Nemzetközi Szövetsége, 2008. 158–170.

WEIGEL

- 2005 WEIGEL, Sigrid: Einführung. In: *Generation. Zur Genealogie des Konzepts – Konzepte von Genealogie*. Hrsg.: WEIGEL, Sigrid et al. München, Wilhelm Fink, 2005.

WODIN

- 2017 WODIN, Natascha: *Sie kam aus Mariupol*. 5. Aufl., Reinbek bei Hamburg, Rowohlt, 2017.
- 2018 WODIN, Natascha: *Irgendwo in diesem Dunkel*. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt, 2018.

